

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappland
Huggert, Anders

Fornvännen 2008(103):1, s. [23]-28 : ill.

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2008_023

Ingår i: samlar.raa.se

Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappmark

Av Anders Huggert

Huggert, A., 2007. Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappmark. (Century-old clay pipes in use among Sami in the 1890s Swedish Lappmark.) *Fornvännen* 103. Stockholm.

Evidence is presented and discussed for two cases where clay tobacco pipes have been used over a period of more than a hundred years among Sami in the Swedish Lappmark. In both cases the pipe was manufactured in Gouda in the Netherlands c. 1750–75, and then used in the Lappmark until the end of the 19th century. Geographical and social factors are considered. This information should be taken into account when using clay pipes to date archaeological sites in the region.

*Anders Huggert, Västerbottens museum, Box 3183, SE-903 04 Umeå
anders.huggert@vbm.se*

Tobakspipan av vitbrännande lera – den s.k. kritpipan – är för arkeologen i många sammanhang ett mycket gott dateringsinstrument. Föremåls-kategorin är förhållandevis väl känd, både då det gäller olika typers ursprung och deras datering. I bästa fall är pipan försedd med ornament och/eller stämplar, som ger direkt besked om sådant som tillverkningsort, tillverkare, sort och tillverknings-tid. Dessutom är kritpipan skör och bryts lätt sönder, varpå inte längre användbara delar rätt omgående bör ha hamnat bland avskrädet.

Bedömningen av vad som var användbart och inte hade emellertid en social dimension. Redan hos tillverkarna salufördes förutom kompletta pipor även sekunda vara, där skaftet av en eller annan anledning inte hade avsedd full längd – ett alternativ för den mindre bemedlade rökaren. I en prislista från 1747 beträffande tillverkningen hos Stockholms Pip-Bruk återfinns således även kategorierna »Stora Stumpar» och »Allahanda Stumpar». Dessutom lockas med erbjudandet, att det även av de långa sorterna finns

exemplar, »som på ändarne äro något afbrutne, och [därför] säljas til billigt pris» (Ljung & Nelson 1985, s. 96). Då rökverktyget endast utgjordes av piphuvud med skaftstump, kunde det naturligtvis lika gärna vara fråga om återanvändning av en pipa som någon mera bemedlad person utan vidare kasserat sedan skaftet gått sönder. (Att jämföra med när dagens hemlösa samlar fimpar.)

Vid bedömning av en i arkeologiskt sammanhang påträffad kritpipas värde som dateringsinstrument har man också att ta hänsyn till geografiska omständigheter. I perifera delar av produktens avsättningsområde har folk antagligen varit mera benägna att använda piporna så länge som det över huvud taget var möjligt. Det kommer i det följande att belysas med två exempel från den svenska Lappmarken, närmare bestämt från den del som ligger inom Västerbottens län. I båda fallen handlar det om föremål insamlade av ingenjören Hampus Huldt (1866–1947). Denne var i början av 1890-talet verksam som avvittlingslantmätare i Lappmarken och blev 1894

Fig. 1. Tobakspipa från Sorsele socken: a) »lagad på lapskt vis» och försedd med piplock, b) på klacken finns staden Goudas vapen, c) på ändytan en spelman, d) text på patronhuvudets/ piplockets ovansida.
Foto: S. Wengelin, Västerbottens museum. —Clay tobacco pipe from Sorsele parish.

a

b

c

d

Fig. 2. Brott på skaftet fixerat med råhud. Röntgenfoto: J. Nilsson.

—The pipe's stem is broken and repaired with raw hide.

justerare av mått och vikt i Västerbottens län. Föremål ur »Ingenjör H. Huldts etnografiska lappsamling» deponerades 1904 i Fornminnesmuseet i Umeå. 1913 förvärvades hela samlingen genom köp och ingår nu i Västerbottens museums samling.

Tobakspipa från Sorsele socken

Pipan (Vbm 1530 a-b) utgörs av ett huvud med en knappt 2 cm lång skaftstump. Kring partiet mellan huvud och skaft har lindats en tunn remsa av råhud. Rökvertyget har sekundärt försetts med piplock – helt enkelt mässingshuvudet från en hagelpatron (fig. 1 a, d).

Piphuvudet är på klacken försett med den holländska staden Goudas vapen (fig. 1 b). Dessutom finns på klackens ändyta en spelman (fig. 1 c), ett tillverkningsmärke som användes under perioden 1705–1940. Pipans form medger emellertid en närmare datering än så, nämligen till 1700-talets senare hälft, snarast 1750–75 (Ducu 1982).

Patronhuvudet har uppenbarligen bearbetats för att i görligaste mån fungera som lock till pipan, och det bär spår av att ha varit i flitig användning. Det är faktiskt patronhuvudet som avslöjar att pipan varit i bruk mycket länge. På ovan-

sidan står nämligen präglat: E. B. LONDON. No 16 (fig. 1 d). Enligt konsulterad engelsk expertis innebär detta att ammunitionen tillverkats hos firman Eley Brothers någon gång mellan 1885 och 1892 (Huggert 1997). Vi får tänka oss att hagelpatronen avfyrats av en i Lappland gästande småviltsjägare och att tomhysan sedan av orsbon tillvaratagits, varpå mässingshuvudet återanvänts som lock till kritpipan.

När det sedan gäller den strama lindningen med råhudsremsa, så heter det i förteckningen över Huldts samling att pipan är »lagad på lappskt vis» (Laestadius & Huldt 1913). På en röntgenbild, tagen av umetandläkaren Jan Nilsson, syns det tydligt att skaftstumpen varit helt avbruten, men sedan åter fixerats i läge genom stödförbandet av råhudsremsa (fig. 2). Strax innanför stumpens yttersta del finns på både över- och undersidan en flack urgröpning, vilket är det ställe där användaren med tänderna bet om skaftet vid rökning (fig. 1 a och fig. 2).

Genom de nu redovisade uppgifterna står det klart, att detta rökverktyg varit i bruk i mer än 100 år, kanske t.o.m. i 150 år! När Huldt kom över pipan var den antagligen fortfarande i bruk.

Fig. 3. Tobaksdosa från Åsele socken, märkt med initialerna JKS och årtalet 1881. Dosan innehåller tobak, piphuvud och ett sekundärt skaft av kohorn. Skjutlockets undersida bär tydliga spår av att ha använts som skärbräda, då tobaken karvades sönder med kniv. Foto: P. Nyman, Västerbottens museum. — Tobacco box from Åsele parish. The box contains tobacco, a pipe's head and a secondary stem made of cow horn.

Tobaksdosa och pipa från Åsele socken

I Åsele socken förvärfvade Huldt en mera komplett utrustning för tobaksrökning (Vbm 1527 a–b). Den består av en dosa, innehållande tobak, piphuvud och pipskaft. Dosan är tillverkad av björk och till formen rektangulär med jämnt avrundade ändpartier. Den har ett skjutlock, som sekundärt förstärkts med en bygel av järnplåt. Locket, sidorna och botten har utvändigt försetts med typiskt samiska ornament i form av knivsticksbårder, likarmade kors och flätverk. Det senare har endast utförts på en avgränsad del av bottenytan. På dosans ena sida har tillverkaren resolut skurit in initialerna JKS och årtalet 1881. Initialerna, men även hela namnet, har sedan ristats med knivudd här och där på hela dosan, till och med på metallbygeln. Dosan är kraftigt nött, men det har ändå gått att uttyda personens förnamn och större delen av efter-

namnet. Ägaren hette antagligen Johan Klemitsson. Folk med efternamnet Klemetsson finns i dag både i Meselefors vid Ångermanälven och Borkan och Storbacken i fjällområdet vid Dikanäs. Orterna är belägna i den till Åsele angränsande Vilhelmina socken.

Tobaken i dosan är av påfallande grovt slag och utgörs till väsentlig del av tobaksbladets mittnerv, som inte ens kluvits på längden vid torkningsproceduren. Dosans skjutlock bär på undersidan tydliga spår av att flitigt ha använts som skärbräda, när tobaken med kniv karvades sönder för att slutligen stoppas i pipan (fig.3).

Själva kritpipan är av samma typ och tillverkning som det exemplar Huldt förvärfvade i Sorsele; sålunda syns på klackens ömse sidor stadens Goudas vapen och på ändytan spelmannen. På exemplaret från Åsele har skaftet slutligen knäckts av jäms med piphuvudet. Rökka-

nalen är i brottytan koniskt utvidgad. Denna urborrning har gjorts då skaftet ersattes med ett av kohorn. Substitutet är knappt 5 cm långt och i ena änden koniskt avfasat, medan den andra avslutas med en vulst, där rökaren med tänderna kunde få fäste om skaftet (fig. 4). Lagningen har slutligen gått sönder, varpå piphuvud och skaft – utan någon ytterligare åtgärd – helt enkelt fick bli liggande i tobaksdosan. Det kan inte ha varit helt lätt att få tag på ett stycke kohorn, eftersom områdets nybyggare/bönder höll sig med nordsvensk boskap, som i allmänhet inte har horn (varav den deskriptiva benämningen »kullig boskap»). Nåväl, rökkanalen genom skaftet gjordes med en glödgad metalltråd.

Även beträffande kritpipan från Åsele gäller således, att den var i bruk mycket länge – uppskattningsvis i 115–140 år. Sedan föremålen förvärvats till museisamlingen har piphuvudet tyvärr gått i kras och därtill lagats på ett mycket valhänt sätt.

Avslutning

Sammanfattningsvis kan sägas att det av de båda redovisade exemplen klart framgår att kritpipan kunnat förbli i bruk mycket länge i denna minst sagt perifera del av produktens avsättningsområde. Dessa exempel utgör knappast extrema undantag från den situation som i allmänhet rått. De får i stället anses åskådliggöra den alldagliga situation som gällt beträffande bruket av kritpipor hos lapps kattelandens invånare och då naturligtvis även hos lappländska nybyggare/bönder. Generellt sett kan det på det personliga planet också vara fråga om vanans makt; piprökare kasserar inte gärna en väl inrökt pipa!

Om vi nu tänker oss, att ett sådant piphuvud i stället påträffats i en härd, så hade anläggning-

gen av den anledningen antagligen bedömts vara från 1700-talet. Mot bakgrund av den nu genomförda studien inses emellertid med ens, att härden kan vara betydligt yngre än så.

Ett kritiskt tänkande gäller naturligtvis också när härden dateras med ¹⁴C-metoden. Ett sådant dateringsförsök är meningslöst om den analyserade substansens egenålder inte är närmare känd. Det är angeläget, att man vid publicering av analysresultat också omsorgsfullt redovisar utgångsmaterialets karaktär, vilket tyvärr inte alltid görs.

Beträffande de här aktuella kritpiporna kan i sammanhanget nämnas, att Gouda-pipor sannolikt nått den svenska Lappmarken från handelsplatser i de norska fjordbottnarna. Från norsk sida upprätthölls handelskontakter och bedrevs mission inåt Lappmarken. På 1720-talet uppförde man ett kapell vid Vilasund i sjön Överuman. Genom 1751 års gränsdragning kom kapellplatsen att ligga på svenskt område, varför den övergavs. 1762 uppfördes från svensk sida i stället ett kapell i Tärna vid sjön Gäutan.

Referenser

- Duco, D., 1982. *Merken van Goudse pijpenmakers 1660–1940*. Gouda.
- Huggert, A., 1997. Korrespondens beträffande närmare datering av hagelpatron E. B. London kaliber 16. Västerbottens museums arkiv, Umeå: dnr 575/97.
- Laestadius, F. & Huldt, H.H., 1913. Förteckning över Ingenjör H. Huldts etnografiska lappsamling. Stockholm 26/6 1913. Västerbottens museums arkiv, Umeå: Acc. nr 136 b.
- Ljung, J-Å. & Nelson, P., 1985. Kritpipelagret hos »Dufwenberg & Nordström, som hålla öppna Bodar uppå Södermalms torg». Ett stadsarkeologiskt fynd. *Stadsvandringar* 8. Stockholms Stadsmuseum.
- Vbm = Västerbottens museums samling, Umeå.

Summary

Scholarship has considerable knowledge about clay tobacco pipes, including how, where and when they were manufactured. This, in combination with the fact that they are fairly fragile makes them an important means of dating archaeological contexts containing waste.

Still, what is discarded by the wealthy can be of some use to poorer people. A clay pipe can actually be used for smoking as long as its head is intact. The view of what is fit for use obviously has a social dimension. Even at the pipe mill second quality products were sold, at a moderate price. In a 1747 price-list from Stockholms Pip-Bruk the categories “Large Stumps” and “Assorted Stumps” occur. On offer are also pipes with long stems, “by accident just marginally reduced in length”.

The geographic circumstances are certainly

of importance when it comes to habits of using clay tobacco pipes. In the more peripheral parts of the distribution area for a factory's products, there is a higher probability that people will use their pipes for as long as possible. In the present study this is exemplified by two pipes manufactured in Gouda in the Netherlands, both of a type belonging to the period 1750–75. In the 1890s they were bought from Sami in the Swedish Lappmark – then having been in use for more than a hundred years! The two pipes are now kept in the county museum in Umeå.

The results of the present investigation into the use of clay tobacco pipes should be of some importance when interpreting chronological evidence presented by such objects appearing in archaeological contexts, also in areas outside Northern Fennoscandia.